आत्मबोधः

तपोभिः क्षीणपापानां शान्तानां वीतरागिणाम्।

मुमुक्षूणामपेक्ष्योऽयम् आत्मबोधो विधीयते ..1..

tapobhiḥ kṣīṇapāpānāṁ śāntānāṁ vītarāgiṇām|

mumukṣūṇāmapekṣyo'yam ātmabodho vidhīyate ||1||

बोधोऽन्यसाधनेभ्यो हि साक्षान्मोक्षैकसाधनम्।

पाकस्य वह्निवज्ज्ञानं विना मोक्षो न सिध्यति॥२॥

bodho'nyasādhanebhyo hi sākṣānmokṣaikasādhanam|

pākasya vahnivajjñānaṁ vinā mokṣo na sidhyati ||2||

अविरोधितया कर्म नाऽविद्यां विनिवर्तयेत्।

विद्याऽविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसङ्गवत्॥३॥

avirodhitayā karma nā'vidyāṁ vinivartayet |

vidyā'vidyāṁ nihantyeva tejastimirasaṅgavat||3||

परिच्छिन्न इवाज्ञानात् तन्नाशे सति केवलः।

स्वयं प्रकाशते ह्यात्मा मेघापायेंऽशुमानिव॥४॥

paricchinna ivājñānāt tannāśe sati kevalaḥ |

svayaṁ prakāśate hyātmā meghāpāyeṁ'śumāniva ||4||

अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्मलम्।

कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येत् जलं कतकरेणुवत्॥५॥

ajñānakaluṣaṁ jīvaṁ jñānābhyāsādvinirmalam|

kṛtvā jñānaṁ svayaṁ naśyet jalaṁ katakareṇuvat||5||

संसारः स्वप्नतुल्यो हि रागद्वेषादि सङ्कुलः।

स्वकाले सत्यवद्भाति प्रबोधे सत्यसद्भवेत्॥ ६॥

saṁsāraḥ svapnatulyo hi rāgadveṣādi saṅkulaḥ |

svakāle satyavadbhāti prabodhe satyasadbhavet||6||

तावत्सत्यं जगद्भाति शुक्तिकारजतं यथा।

यावन्न ज्ञायते ब्रह्म सर्वाधिष्ठानं अद्वयम्॥ ७॥

tāvatsatyaṁ jagadbhāti śuktikārajataṁ yathā |

yāvanna jñāyate brahma sarvādhiṣṭhānaṁ advayam ||7||

उपादानेऽखिलाधारे जगन्ति परमेश्वरे।

सर्गस्थिति लयान्यान्ति बुद्ब् बुदानीव वारिणि॥ ८॥

upādāne'khilādhāre jaganti parameśvare |

sargasthiti layānyānti bud budānīva vāriṇi||8||

सच्चिदात्मन्यनुस्यूते नित्ये विष्णौ प्रकल्पिताः।

व्यक्तयो विविधास्सर्वा हाटके कटकादिवत्॥९॥

saccidātmanyanusyūte nitye viṣṇau prakalpitāḥ|

vyaktayo vividhāssarvā hāṭake kaṭakādivat||9||

यथाकाशो हृषीकेशो नानोपाधिगतो विभुः।

तद्भेदाद्भिन्नवद्भाति तन्नाशे केवलो भवेत्॥१०॥

yathākāśo hraṣīkeśo nānopādhigato vibhuḥ|

tad-bhedād-bhinnavad-bhāti tannāśe kevalo bhavet||10||

नानोपाधिवशादेव जातिवर्णाश्रमादयः।

आत्मन्यारोपितास्तोये रसवर्णादि भेदवत्॥११॥

nānopādhivaśādeva jātivarṇāśramādayaḥ|

ātmanyāropitāstoye rasavarṇādi bhedavat ||11||

पञ्चीकृतमहाभूत सम्भवं कर्मसञ्चितम्।

शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते॥१२॥

pañcīkṛtamahābhūta sambhavaṁ karmasañcitam|

śarīraṁ sukhaduḥkhānāṁ bhogāyatanamucyate||12||

पञ्चप्राणमनोबुद्धि दशेन्द्रियसमन्वितम्।

अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्॥ १३॥

pañcaprāṇamanobuddhi daśendriyasamanvitam|

apañcīkṛtabhūtotthaṁ sūkṣmāṅgaṁ bhogasādhanam||13||

अनाद्यविद्यानिर्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते।

उपाधित्रितयादन्यम् आत्मानमवधारयेत्॥ १४॥

anādyavidyānirvācyā kāraṇopādhirucyate|

upādhitritayādanyam ātmānamavadhārayet||14||

पञ्चकोशादि योगेन तत्तन्मय इव स्थितः।

शुद्धात्मा नीलवस्त्रादि योगेन स्फटिको यथा॥ १५॥

pañcakośādi yogena tattanmaya iva sthitaḥ|

śuddhātmā nīlavastrādi yogena sphaṭiko yathā ||15||

वपुस्तुषादिभिः कोशैः युक्तं युक्त्यावघाततः।

आत्मनं अन्तरं शुद्धं विविच्यात् तण्डुलं यथा॥ १६॥

vapustuṣādibhiḥ kośaiḥ yuktaṁ yuktyāvaghātataḥ|

ātmanaṁ antaraṁ śuddhaṁ vivicyāt taṇḍulaṁ yathā||16||

सदा सर्वगतोऽप्यात्मा न सर्वत्रावभासते।

बुद्धावेवावभासेत स्वच्छेषु प्रतिबिम्बवत्॥ १७॥

sadā sarvagato'pyātmā na sarvatrāvabhāsate|

buddhāvevāvabhāseta svaccheṣu pratibimbavat||17||

देहेन्द्रियमनोबुद्धि प्रकृतिभ्यो विलक्षणम्।

तद् वृत्तिसाक्षिणं विद्या आत्मानं राजवत्सदा॥ १८॥

dehendriyamanobuddhi prakṛtibhyo vilakṣaṇam|

tad vṛttisākṣiṇaṁ vidyā ātmānaṁ rājavatsadā||18||

व्यापृतेष्विन्द्रयेष्वात्मा व्यापारीवाविवेकिनाम्।

दृश्यतेऽभ्रेषु धावत्सु धावन्निव यथा शशी॥१९॥

vyāpṛteṣvindrayeṣvātmā vyāpārīvāvivekinām|

dṛśyate'bhreṣu dhāvatsu dhāvanniva yathā śaśī||19||

आत्मचैतन्यमाश्रित्य देहेन्द्रियमनोधियः।

स्वक्रियार्थेषु वर्तन्ते सुर्यालोकं यथा जनाः॥२०॥

ātmacaitanyamāśritya dehendriyamanodhiyaḥ|

svakriyārtheṣu vartante suryālokaṁ yathā janāḥ||20||

देहेन्द्रियगुणान्कर्माणि अमले सच्चिदात्मनि।

अध्यस्यन्त्यविवेकेन गगने नीलतादिवत्॥२१॥

dehendriyaguṇānkarmāṇi amale saccidātmani|

adhyasyantyavivekena gagane nīlatādivat||21||

अज्ञानान्मानसोपाधेः कर्तृत्वादीनि चात्मनि।

कल्प्यन्तेऽम्बुगते चन्द्रे चलनादि यथाम्भसः॥२२॥

ajñānānmānasopādheḥ kartṛtvādīni cātmani|

kalpyante'mbugate candre calanādi yathāmbhasaḥ||22||

रागेच्छासुखदुःखादि बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते।

सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद् बुद्धेस्तु नात्मनः॥२३॥

rāgecchāsukhaduḥkhādi buddhau satyāṁ pravartate|

suṣuptau nāsti tannāśe tasmād buddhestu nātmanaḥ ||23||

प्रकाशोऽर्कस्य तोयस्य शैत्यमग्नेर्यथोष्णता।

स्वभावः सच्चिदानंद नित्य निर्मलतात्मनः॥२४॥

prakāśo'arkasya toyasya śaityamagneryathoṣṇatā|

svabhāvaḥ saccidānaṁda nitya nirmalatātmanaḥ||24||

आत्मनः सच्चिदंशश्च बुद्धेर्वृत्तिरिति द्वयम्।

संयोज्य चाविवेकेन जानामीति प्रवर्तते॥२५॥

ātmanaḥ saccidaṁśaśca buddhervṛttiriti dvayam|

saṁyojya cāvivekena jānāmīti pravartate ||25||

आत्मनो विक्रिया नास्ति बुद्धेर्बोधो न जात्विति।

जीवः सर्वमलं ज्ञात्वा ज्ञाता द्रष्टेति मुह्यति॥२६॥

ātmano vikriyā nāsti buddherbodho na jātviti|

jīvaḥ sarvamalaṁ jñātvā jñātā draṣṭeti muhyati||26||

रज्जुसर्पवद् आत्मानं जीवं ज्ञात्वा भयं वहेत्।

नाहं जीवः परात्मेति ज्ञातेश्चेत् निर्भयो भवेत्॥२७॥

rajjusarpavad ātmānaṁ jīvaṁ jñātvā bhayaṁ vahet|

nāhaṁ jīvaḥ parātmeti jñāteścet nirbhayo bhavet ||27||

आत्म अवभासयत्येको बुद्ध्यादीन् इन्द्रियाण्यपि।

दीपो घटादिवत्स्वात्मा जडैस्तैर्नावभास्यते॥२८॥

ātma avabhāsayat yeko buddhyādīn indriyāṇyapi|

dīpo ghaṭādivat svātmā jaḍai-stair-na-avabhāsyate||28||

स्वबोधे नान्यबोधेच्छा बोधरुपतयात्मनः।

न दीपस्यान्यदीपेच्छा यथा स्वात्म प्रकाशने॥२९॥

svabodhe nānyabodhecchā bodha rupatay atmanaḥ |

na dīpasya anyadīpe cchā yathā svātma prakāśane||29||

निषिध्य निखिलोपाधीन् नेति नेतीति वाक्यतः

विद्यादैक्यं महावक्यैः जीवात्मपरमात्मनोः॥३०॥

niṣidhya nikhilopādhīn neti netīti vākyataḥ

vidyādaikyaṁ mahāvakyaiḥ jīvātmaparamātmanoḥ||30||

आविद्यकं शरीरादि दृश्यं बुद्बुदवत्क्षरम्।

एतद्विलक्षणं विद्यात् अहं ब्रह्मेति निर्मलम्॥ ३१॥

āvidyakaṁ śarīrādi dṛśyaṁ budbudavatkṣaram ।

etadvilakṣaṇaṁ vidyāt ahaṁ brahmeti nirmalam||31||

देहान्यत्वान्न मे जन्म जराकार्श्यलयादयः

शब्दादिविषयैः सङ्गो निरिन्द्रियतया न च॥ ३२॥

dehānyatvānna me janma jarākārśyalayādayaḥ

śabdādiviṣayaiḥ saṅgo nirindrayatayā na ca ||32||

अमनस्त्वान्न मे दुःखरागद्वेषभयादयः।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादि श्रुतिशासनात्॥ ३३॥

amanastvānna me duḥkharāgadveṣabhayādayaḥ ।

aprāṇo hyamanāḥ śubhra ityādi śrutiśāsanāt||33||

निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो निर्विकल्पो निरञ्जनः।

निर्विकारो निराकारो नित्यमुक्तोसि निर्मलः॥३४॥

nirguṇo niṣkriyo nityo nirvikalpo nirañjanaḥ |

nirvikāro nirākāro nityamuktosi nirmalaḥ ||34||

अहमाकाशवत्सर्वं बहिरन्तर्गतोऽच्युतः।

सदा सर्वसमश्शुद्धो निस्सङ्गो निर्मलोऽचलः॥३५॥

ahamākāśavatsarvaṁ bahirantargato'cyutaḥ|

sadā sarvasamaśśuddho nissaṅgo nirmalo'calaḥ||35||

नित्यशुद्धविमुक्तैकम् अखण्डानन्दमद्वयम्।

सत्यं ज्ञानमनन्तं यत्परं ब्रह्माहमेव तत्॥३६॥

nityaśuddhavimuktaikam akhaṇḍānandamadvayam|

satyaṁ jñānamanantaṁ yatparaṁ brahmāhameva tat||36||

एवं निरन्तराभ्यस्ता ब्रह्मैवास्मीति वासना

हरत्यविद्याविक्षेपान् रोगानिव रसायनम्॥ ३७॥

evaṁ nirantarābhyastā brahmaiavāsmīti vāsanā

haratyavidyāvikṣepān rogāniva rasāyanam||37||

विविक्तदेश आसीनो विरागो विजितेन्द्रियः।

भावयेदेकमात्मानं तमनन्तमनन्यधीः।३८॥

viviktadeśa āsīno virāgo vijitendriyaḥ|

bhāvayedekamātmānaṁ tamanantamananyadhīḥ|38||

आत्मन्येवाखिलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सुधीः।

भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकाशवत्सदा॥ ३९॥

ātmanyevākhilaṁ dṛśyaṁ pravilāpya dhiyā sudhīḥ|

bhāvayedekamātmānaṁ nirmalākāśavatsadā||39||

रूपवर्णादिकं सर्वं विहाय परमार्थवित्।

परिपूर्णा चिदानन्द स्वरूपेणावतिष्ठते॥४०॥

rūpavarṇādikaṁ sarvam vihāya paramārthavit|

paripurṇā cidānanda svarūpeṇāvatiṣṭhate||40||

ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदः परे नात्मनि विद्यते।

चिदानन्दैकरूपत्वात् दीप्यते स्वयमेव हि॥४१॥

jñātṛjñānajñeyabhedaḥ pare nātmani vidyate|

cidānandaikarūpatvāt dīpyate svayameva hi||41||

एवमात्मारणौ ध्यान मथने सततं कृते।

उदितावगतिर्ज्वाला सर्वाज्ञानेन्धनं दहेत्॥४२॥

evamātmāraṇau dhyāna mathane satataṁ kṛte|

uditāvagatirjvālā sarvājñānendhanaṁ dahet||42||

अरुणेनेव बोधेन पूर्वं सन्तमसे हृते।

तत आविर्भवेदात्मा स्वयमेवांशुमानिव॥४३॥

aruṇeneva bodhena pūrvaṁ santamase hrate|

tata āvirbhavedātmā svayamevāṁśumāniva||43||

आत्मा तु सततं प्राप्तोऽप्यप्राप्तवदविद्यया।

तन्नाशे प्राप्तवद्भाति स्वकण्ठाभरणं यथा॥४४॥

ātmā tu satataṁ prāpto'pyaprāptavadavidyayā|

tannāśe prāptavadbhāti svakaṇṭhābharaṇaṁ yathā||44||

स्थाणौ पुरुषवद् भ्रान्त्या कृता ब्रह्मणि जीवता।

जीवस्य तात्त्विके रूपे तस्मिन्दृष्टे निवर्तते॥ ४५॥

sthāṇau puruṣavad bhrāntyā kṛtā brahmaṇi jīivatā|

jīivasya tāttvike rūpe tasmindṛṣṭe nivartate||45||

तत्त्व स्वरूपानुभवात् उत्पन्नं ज्ञानमञ्जसा।

अहं ममेति चाज्ञानं बाधते दिग्भ्रमादिवत्॥४६॥

tattva svarūpānubhavāt utpannaṁ jñānamañjasā|

ahaṁ mameti cājñānaṁ bādhate digbhramādivat||46||

सम्यग्विज्ञानवान् योगी स्वात्मन्येवाखिलं जगत्।

एकं च सर्वमात्मानमीक्षते ज्ञानचक्षुषा॥४७॥

samyagvijñānavān yogī svātmanyevākhilaṁ jagat|

ekaṁ ca sarvamātmānamīkṣate jñānacakṣuṣā||47||

आत्मैवेदं जगत्सर्वम आत्मनोऽन्यन्न विद्यते।

मृदो यद्वद्धटादीनि स्वात्मानं सर्वमीक्षते॥४८॥

ātmaivedaṁ jagatsarvamātmano'nyanna vidyate |

mṛdo yadvaddhaṭādīni svātmānaṁ sarvamīkṣate ||48||

जीवन्मुक्तस्तु तद्विद्वान् पूर्वोपाधिगुणान्स्त्यजेत्।

सच्चिदानन्दरूपत्वात् भवेद्भ्रमरकीटवत्॥ ४९॥

jīvanmuktastu tadvidvān pūrvopādhiguṇānstyajet|

saccidānanadarūpatvāt bhavedbhramarakīṭavat||49||

तीर्त्वा मोहार्णवं हत्वा रागद्वेषादिराक्षसान्।

योगी शान्तिसमायुक्त आत्मारोमो विराजते॥ ५०॥

tīrtvā mohārṇavaṁ hatvā rāgadveṣādirākṣasān|

yogī śāntisamāyukta ātmāromo virājate||50||

बाह्यनित्यसुखासक्तिं हित्वात्मसुख निवृत्तः।

घटस्थदीपवत्स्वस्थः स्वान्तरेव प्रकाशते॥ ५१॥

bahyanityasukhāsaktiṁ hitvātmasukhanivṛttaḥ|

ghaṭasthadīpavatsvasthah svāntareva prakāśate||51||

उपाधिस्थोऽपि तद्धर्मैः अलिप्तो व्योमवन्मुनिः।

सर्वविन्मूढवत्तिष्ठेत् असक्तो वायुवच्चरेत॥५२॥

upādhistho'pi taddharmaiḥ alipto vyomavanmuniḥ|

sarvavinmūḍhavattiṣṭhet asakto vāyuvaccareta||52||

उपाधिविलयाद्विष्णौ निर्विशेषं विशेन्मुनिः।

जले जलं वियत् व्योम्नि तेजस्तेजसि वा यथा॥५३॥

upādhivilayādviṣṇau nirviśeṣaṁ viśenmuniḥ |

jale jalaṁ viyat vyomni tejastejasi vā yathā||53||

यल्लाभान्नापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखं।

यज्ज्ञानानान्नापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्॥५४॥

yallābhānnāparo lābho yatsukhānnāparaṁ sukhaṁ|

yajjñānānnaparaṁ jñānaṁ tadbrahmetyavadhārayet||54||

यद्दृष्ट्वा नापरं दृश्यं यद्भूत्वा न पुनर्भवः।

यज्ज्ञात्वा नापरं ज्ञेयं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्॥५५॥

yaddṛṣṭvā nāparaṁ dṛśyaṁ yadbhūtvā na punarbhavaḥ|

yajjñātvā nāparaṁ jñeyaṁ tadbrahmetyavadhārayet||55||

तिर्यगूर्ध्वमधः पूर्णं सच्चिन्दान्दमद्वयम्।

अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्॥५६॥

tiryagūrdhavamadhaḥ pūrṇaṁ saccindāndamadvayam|

anantaṁ nityamekaṁ yattadbrahmetyavadhārayet||56||

अतद् व्यावृत्तिरूपेण वेदान्तैर्लक्ष्यतेऽद्वयम्।

अखण्डान्दमेकं यत् तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्॥५७॥

atad vyāvṛttirūpeṇa vedāntairlakṣyate'dvayam|

akhaṇḍāndamekaṁ yat tadbrahmetyavadhārayet||57||

अखण्डानन्दरूपस्य तस्यानन्दलवाश्रिताः।

ब्रह्माद्यास्तारतम्येन भवन्त्यानन्दिनोऽखिलाः॥५८॥

akhaṇḍānandarūpasya tasyānandalavāśritāḥ|

brahmādyāstāratamyena bhavantyānandino'khilāḥ ||58||

तद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारस्तदन्वितः।

तस्मातसर्वगतं ब्रह्म क्षीरे सर्पिरिवाखिले॥५९॥

tadyuktamakhilaṁ vastu vyavahārastadanvitaḥ |

tasmātasarvagataṁ brahma kṣīre sarpirivākhile||59||

अनण्वस्थूलमह्रस्वं अदीर्घमजमव्ययम्।

अरूपगुणवर्णाख्यं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत्॥६०॥

anaṇvasthūlamahrasvaṁ adīrghamajamavyayam|

arūpaguṇavarṇākhyaṁ tadbrahmetyavadhārayet||60||

यद्भासा भास्यतेऽर्कादि भास्यैर्यत्तु न भास्यते।

येन सर्वमिदं भाति तद्ब्रहेत्यवधारयेत्॥ ६१॥

yadbhāsā bhāsyate'rkādi bhāsyairyattu na bhāsyate|

yena sarvamidaṁ bhāti tadbrahetyavadhārayet||61||

स्वयमन्तर्बहिर्व्याप्य भासयन्नखिलं जगत्।

ब्रह्म प्रकाशते वह्नि प्रतप्तायसपिण्डवत्॥ ६२॥

svayamantarbahirvyāpya bhāsayannakhilaṁ jagat|

brahma prakāśate vahni prataptāyasapiṇḍavat||62||

जगद्विलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मणोऽन्यत्र किंचन।

ब्रह्मान्यद्भाति चेन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका॥ ६३॥

jagadvilakṣaṇaṁ brahma brahmaṇo'nyatra kiṁcana|

brahmānyadbhāti cenmithyā yathā marumarīcikā||63||

दृश्यते श्रूयते यद्यद्   ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्भवेत्।

तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमद्वयम्॥ ६४॥

dṛśyate śrūyate yadyad brahmaṇo'nyanna tadbhavet|

tattvajñānācca tadbrahma saccidānandamadvayam||64||

सर्वगं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते।

अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वन्तं भानुमन्धवत्॥ ६५॥

sarvagaṁ saccidātmānaṁ jñānacakṣurnirīkṣate|

ajñānacakṣurnekṣeta bhāsvantaṁ bhānumandhavat||65||

श्रवणादिभिरुद्दीप्त ज्ञानाग्नि परितापितः।

जीवः सर्वमलान्मुक्तः स्वर्णवद्द्योतते स्वयम्॥ ६६॥

śravaṇādibhiruddīpta jñānāgni paritāpitaḥ|

jīvaḥ sarvamalānmuktaḥ svarṇavadyotate svayam||66||

हृदाकाशोदितो ह्यात्मा बोधभानुस्तमोऽपहृत्।

सर्वव्यापी सर्वधारी भाति भासयतेऽखिलम्॥ ६७॥

hradākāśodito hyātmā bodhabhānustamo'pahrat|

sarvavyāpī sarvadhārī bhāti bhāsayate'khilam||67||

दिग्देशकालादि अनपेक्ष्य सर्वगं   शीतादि ह्न्नित्यसुखं निरंजनम्।

यः स्वात्मतीर्थं भजते विनिष्क्रियः स सर्ववित् सर्वगतः अमृतो भवेत्॥ ६८॥

digdeśakālādi anapekṣya sarvagaṁ śītāadi hrinnityasukhaṁ niraṁjanam|

yaḥ svātmatīrthaṁ bhajate viniṣkriyaḥ sa sarvavit sarvagataḥ amṛto bhavet||68||

इति आत्मबोधः समाप्तः।

iti ātmabodhaḥ samāptaḥ|